

BESSENYEI GYÖRGY ÁGIS TRAGÉDIÁJÁ-NAK FORRÁSAI.*

1. *Guérin de Bouscal és Bessenyei.*

Bécsben él Bessenyei, mégis a francia szellem kisugárzásának világában. Még Homeros-t, Shakespeare-t, Pope-ot is francia fordításban olvassa. Péterfy Jenő ezt írja: Bessenyei, hogy iskoláztassa a magyar drámát, a franciákhoz küldte.¹ Ez a színigazság. Eckhardt Sándor *A francia szellemnek szentelt nagyszabású munkájában éles fényt vet a gall lélek hatására: ez nem nyüggként nehezedett a testőrírókra, hanem friss lélegzethez juttatta őket* (273. l.).

Nem egyszer vallja ezt maga Bessenyei is. *A Magyar nézőben* (1779) nyomatékosan hivatkozik Molière komédiáira, a francia írókat és a francia fordításban olvasható angolokat tekinti követésre méltó mintáknak (20. és 57. l.). *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándékában* (1781) arra utal élesen, hogy az akadémiai eszmében „dicséretesebben” követhetnek a franciákat, mint a test ékesítésére szolgáló talál-mányaik után való áhitozásban. Tekintete részegződött a nagy francia politikusokra is. *A természet világában* (1801) Colbert-re és Sully-re hivatkozik, Richelieu-t magasztalja (293. l.), szól D'Alembert-ről, az enciklopédisták egyik vezérééről is (346. l.).

Nagyon jelentős még Bessenyei György egyik kortársának feljegyzése. Olyan adat ez, amelyet *Agis tragédiája forrásának kutatói egytől-egyig mellőztek*. Radó Antal ezt írja *A magyar műfordítás történetében: Agis tragédiája*, amelyet eddig általánosan eredeti munkának hittek, nem egyéb, mint franciából való fordítás, ezt Jankovich Miklós bizonyítja is Szentgyörgyi Gellért Sallustius-fordításához (1811) írt bevezetésében; itt a fordított művek jegyzékében ezt is megemlíti: 1772, Béts, *Agis tragédiája* és *Agyaris keserve*, fordította Bessenyei francia nyelvbe ruházott munkából (*Egy. Phil.*

* A szerző *Agis tragédiája* c. munkájának egyik fejezete.

¹ *Összegyűjtött Munkái*, III. k., 391. l.

Közl., 1883, 500. l.)² Mindezt Radó Antal nem vizsgálta meg, különben kitűnően megírott dolgozatával más célra törekedett. Radó fordítónak tekinti Bessenyeit, ámbar megjegyzi, hogy nem volt hű átültető. A nagy problémán belül támadt egy kisebb is, ezt legott meg kell oldanunk.

Szent-Györgyi Gellért, pálosrendi szerzetes, a rend feloszlatása után a Jankovich fiúk nevelője lett.³ Növendékeinek bizonyára sokat beszélt nagy kortársáról, Bessenyeiről. Úgy kell elképzelnünk, hogy Jankovich, halványabban emlékezve vissza a gyermekkorában hallottakra, *Agis tragédiáját* és *Agyris keservét* fordításoknak tudta. Egy jelentős mozzanatot azonban meg kell szívlelnünk Jankovich Miklós feljegyzésében: Bessenyei „francia nyelvbe ruházott munkából” dolgozott. Jankovich visszaemlékezésének ezt a részét kutatásunk igazolja majd.

Nemcsak Bessenyei maga és kortársa bizonyíthatja a korszakindító magyar költőnek francia szellemtől való áthatottságát, hanem — Taine szavával — a *milieu moral* is.

Bárá Pollnitz azt írja *Emlékirataiban*, hogy Bécsben 1772 táján csak franciául beszéltek; arisztokrata körökben szívesen játszottak francia színműveket. Bécs előkelőinek az volt a törekvése, hogy a császárvárost második Versailles-já tegyék. Francia színházat is alapítanak 1752-ben. Színészei nemcsak a francia drámaköltészet klasszikusainak drámáit játszották, hanem a párizsi színházak műsorán szereplő újabb alkotásokat is. Voltaire, Marivaux, Destouches, Piron, Gresset, Regnard, Dancourt, Nivelles de la Chaussée is megkapta a bécsi közönséget. Utat talált a francia víg opera, még a ballet is.⁴

Sonnenfels József, Bécs híres színi kritikusa, színházi leveleiben (*Briefe über die wienerische Schaubühne*, 1768) sürűn foglalkozik Voltaire, Sedaine drámáival; Corneille-t, Voltaire-t tragikai lángelmékül tiszteli. Esztétikai elvek igazolása végett francia komikai költőkre hivatkozik; Molière-re,

² Ezt a könyvet magam is vizsgálat alá fogtam: *Sallustius Crispus Szent-Györgyi Gellért Magyarázásával*. Előrebocsátotta Bévészetését a' ismeretébe Jankovich Miklós. Budán nyomat. a' 'Magy. Kir. Universitas' betűivel 1811 [1. a. *Magyar Nemz. Múzeum Széchenyi-könyvtárában: A. lat.*

25^{1/2} jelzés alatt.

Jankovich bevezetésének minket érdeklő helye ez: 1772 Béts, *Agis Tragocdiája és Agyris keserve*, f. Bessenyei, Frantzia nyelvbe ruházott munkából, a *Görögből Magyarra fordítottak* c. fejezetben (63—68. l.). A csoportosítást évek szerint eszközölte Jankovich. Az *Agisra* vonatkozó adatok a 65. oldalon vannak.

³ Szinyei József: *Magyar írók élete és művei*, XIII. k., 726. l.

⁴ L. Witenetz Júlia alapos dolgozatát: *Le théâtre français de Vienne (1752—1772)*. *Études Françaises*, 6., 138. l., Szeged, 1932.

Regnard-ra, Destouches-ra, Marivaux-ra, Graffigny-re, mint akik a nemzeti komikum ősforrásából merítették. Beaumarchais-t is méltatja, Destouches-t pedig olyan nagyra becsüli, mint Molière-t.⁵

A kortársak: Laczka, Jankovich, Bessenyei mélységes vonzódásának tudata a francia művelődéshez a fényszórók éles erejével irányítja Agis kutatóját a francia irodalom felé. Van még belső érvük is, a *stíluselemzés* szolgáltatta bizonyosság: germanizmus nem akad Agisban, de a gallicizmus „becsülettel működik” benne, hogy Petőfit idézzem.⁶

A fejtegetett mozzanatok annyira jelentősek, hogy csaknem újjal mutatnak a keresett pont felé. Hogy ezt a célt elérjük, elodázhatatlan Laczka János Bessenyei-jellemzésének két helyét tüzetesebben megvizsgálunk. Laczka azt írja, hogy Bessenyei sok munkát *feldúlt*, azok között a *theatralistákat* is és hogy Agisnak ideálját ugyan másunnan vette, de ő öltöztette „tragédia ruhába”. Minden valószínűség megvan arra a feltevésre, hogy a *másunnan* szóban általánosságban megjelölt forrás: „theatralista” munka volt. Ilyen theatralista mű, még pedig a XVIII. század francia kritikai irodalmának legkiemelkedőbb alkotása, a Parfaict testvérek könyve: *Histoire du théâtre français depuis son origine jusqu'à présent* című hatalmas, tizenöt kötetből álló műve. Ha drámaíró valaha tárgyat keresett, sohasem bukkanhatott volna gazdagabb erű bányára. A munka 1747-ben megjelent hatodik kötetében feltűnik a *La mort d'Agis (Agis halála)* cím alatt közzétett fejezet.⁷

Parfaict Ferenc, maga is drámaíró (1698—1753), összeköttetésben állott kora szerzőivel és színjátszóival, így mód-

⁵ Josef Sonnenfels: *Gesammelte Schriften*. VI. k., 11—12. l., 85—87. l., stb.

⁶ Ezek a gallicizmusok lépten-nyomon elárulják, hogy Bessenyei francia műveket olvasott. Ezúttal közlök néhány adatot. Leonidas így szól a csalfa Agesilausnak. „Szólj, magyarázd magad.” (... *expliquetoi* III. f. 1. j.) Telonis arról panaszkodik Agiariás-nak, ha „eszközök nélkül” (*sans moyens*) várakozunk, lelkünk majd a Styx partjára ül, III. f. 5. j. Édesanyja így biztatja Agis-t: „Fussad, Agis, kérék elvesztett Hazádat” (*fuis ta patrie...*, IV. f. 1. j.) Telonis indulatosan sarkalja Kleombrotés-t: „Kérlek az egekre, fúsd veszedelmedet” (... *fuis ton danger*, IV. f. 3. j.) Leonidas biztatása így hangzik: magyarázzátok jól fíjaim (!) magatok!” IV. f. 4. j. Agis Agesilaus-ról így nyilatkozik: Félni fogja iránta haragunk' (IV. f. 4. j., *il craindra notre colere...*) Kleombrotés így akar erőt önteni a csüggedő Agis-ba: „Tsinálj irigységet ma ditsőséggel (IV. f. 4. j.). A francia csakugyan *csinálja* és nem kelti az irigységet (*Fais envie...*). Agis így felel neki: „hidd el, Kleombrotés, nem félem halálom.” (... *je ne crains pas ma mort.*)

⁷ *Historie du Théâtre français depuis son origine jusqu'à présent*. Avec la vie des plus célèbres poëtes dramatiques, un Catalogue exact de leur des pièces & des Notes Historiques et Critiques.

jában volt mérhetetlen gazdagságra valló anyagra szert tennie. Nagy drámatörténeti munkáját fivérével, Kolozzsal együtt írta. Kitűnő értesültségről és pontosságról tanúskodik. Közösen írták egyéb, jelentős és gondos részletezéssel kidolgozott dramaturgiai munkáikat is. (*Mémoires pour servir à l'histoire des spectacles des foires*, stb.)⁸

Bessenyei figyelmét, minden valószínűség szerint, jó embere, Kollár Ádám, az udvari könyvtár igazgatója, hívta fel a nagy drámatörténeti műre. Magunk elé képzeljük az elmaradottsága tudatára eszmélt fiatal költőt, hogyan lapozgat „dülő” kedvvel a gazdag tartalmú kötetben: sok dráma tartalmáról értesül, nem egy tanulságos szemelvényhez jut, elmemozdító méltatásokat is talál benne. A XVII. század klaszszikus drámatermésének milyen káprázatos gazdagsága tárul eléje! Sokszor megsuhog előtte a két testvér kritikájának szilajvágású ostora is. Desmarests *Erigone*-jában, Baron Szent *Eustachius*-ában lényeges hibákat látnak, Regnault *Stuart Mária*-jában és Du Ryer *Saul*-jában gyengének érzik a tárgyszövést. Feddőzésükből kijut Chappeton-nak, Rotrou-nak, Du Teil-nak, Scudéry-nak és Colletet-nak is. A kifogások egész dandára szakad le Gilbert *Mélope*-jára. Puget de La Serre *Theseus*-ában dagályos nyelv és terpedő laposság veszi el kedvüket. Kritikai éleselméjűségük elevenen villan meg Du Ryer *Alcioné*-jéről és Rotrou *Crisante*-járól írott bírálatukban. Nem egyszer érzik meg a szellemi kapcsolatokat: így Tristan l'Hermite és Quinault egy-egy alkotása között; olasz hatást látnak D'Ouville *Bolygó szellem*-ében; érzik, hogy Desfontaines *Saint-Genest*-jében nem tud szabadulni Corneille *Polyeucte*-jének hatásától, Rotrou *Nővéré*-ben pedig Terentius-nyomokat gyanítanak.

A maga áradó bőségében így sokasodott Bessenyei György elé a XVII. század francia drámairodalmának majd szigorúan bírált, hol langyos elismerésre talált, vagy melegebben méltatott, számos terméke. *Ebben az 1639—1645. évkört felölelő drámai termést tárgyaló kötetben talált Bessenyei Guérin de Bouscal-nak La Mort d'Agis-ára.*

Guérin de Bouscal-ról nálunk már két kutató is megemlékezett: Kont Ignác és Zolnai Béla. Kont Ignác csak annyit említ, hogy 1642-ből való Guérin de Bouscal tragédiája és hogy Spárta történetének ezt az epizódját a XVIII. században is feldolgozták (id. m., 82. l.). Zolnai Béla Guérin de Bouscal *La Mort d'Agis*-ának néhány soros kivonatát megtalálta a *Bibliothèque du Français*-ben (II. k., 1768). Közli is: száraz, lelketlen kivonat ez. Zolnai úgy nyilatkozik, hogy

⁸ Larousse: *Grand Dictionnaire Universel*, XII. k. 217. l.

Bessenyeinek „semmi köze“ Guérin de Bouscal-hoz (id. m., 169. l.). Hamarosan meglátjuk, hogy *ennek ellenkezője* áll.

Mindez, amit a Parfaict testvérek Guérin de Bouscal-ról, a költőről, *Agis tragédiájáról* szolgáltattak, élénk figyelemre serkenti a kérdés nyomozóját.

Már az *Előszóban* (I—XIV.) olyan vonatkozásban rajzolják Guérin de Bouscal munkásságát, hogy a mohó szemmel vizsgáló és szomjas lélekkel kereső Bessenyeit bizonyára lenyűgözték. Arra világítanak, hogy a nagy drámatörténeti munkának ez a hatodik kötete a tragédiaköltészetet dicsősége legmagasabb fokán mutatja be: remekeivel Corneille az athéni tragédiát is felülmúlja; Corneille bő, magasztaló dicsőítését olvassuk benne; méltatják Rotrou-t, Tristan l'Hermitte-et, majd Guérin de Bouscal-t értékelik: „Guérin de Bouscal, noha kevésbé ismert, mint Rotrou és Tristan urak, megérdemli tetszésünket. El kell ismernünk, hogy ennek a szerzőnek drámai költeményeiben olyan költői helyekre lelünk, amelyekben erő és energia van, de egyikben sem találjuk azt a nemességet, amelyet a tragikai műfaj megkíván“ (IX. l.). Megállapításuk támogatására közlik az *Előszóban* Guérin de Bouscal *Cleomène* című tragédiája V. felvonásának egyik részét (31 sort, X—XI. l.). Méltatják ennek a helynek az erejét, gondolati tartalmát, képeit; csak azt sajnálják, hogy *finesse de l'art*ban szenved hiányt. Már most nyomatékosan utalunk erre a jelenségre: Bessenyei *Agis tragédiája* eredetire vonatkozóan nemcsak azt a tényt kell latolgatnunk, hogy tárgyára Guérin de Bouscal eszméleti a magyar költőt, hanem azt is, hogy *ennek teljesebb kiépítésére* a Parfaict testvérek munkájának *Előszavában* méltatott *Cleomène* is sugalmazza. Úgy érezzük: ezt nem lesz nehéz igazolnunk.

A dramaturgiai műben Bouscal *Agis haláláról* ezt olvasuk: „Ennek a darabnak a tárgya nagyon egyszerű; az író nem tett egyebet, mint hogy összegyűjtötte egy nap egységében azt a történeti tényt, amely szerencsére elég érdekes; önmaga szolgáltatja a tárgyat, anélkül, hogy epizódokra szorulna. A darab megindulásakor annak elhatározásáról van szó, előnyösebb-e helyreállítani a javak egyenlőségét Spárta polgárai között, Lykurgos törvényének megfelelően, vagy abban a zavarban kell-e hagyni a dolgokat, amelyben vannak. Agis, Spárta királya, magára vállalja a régi törvény visszaállítását, ennek hasznát láttatja“ (209. l.). Ezek a méltató sorok azzal, hogy kitűnően megvilágítják Guérin de Bouscal problémáját, magának Bessenyeinek valóságosan ösztönzésül szolgálnak tárgya megválasztásában. A régi törvény visszaállítására vágyódás mozzanata és a zavaros jelen között meredő tragikus ellentét jelentős indítékára *méltatásukkal* a Parfaict testvérek olyan serkentően hatnak Bessenyeire, mint

sok más sugalmazó erő mellett az egynapi cselekvényre tömörítés dramaturgiai elvével is.

Ezt a tárgyat több, mint száz évvel Gottsched előtt, 1642-ben a francia költő úgy dolgozza fel, hogy először Leonidas, majd Agis történetét drámásítja. Így cselekedett Gottsched is 1754-ben. Bessenyei, hogy Laczka szavát idézzem, úgy öntötte tragédia-alakba, hogy a Leonidasét elejtette.

A Parfaict testvérek nemcsak Agis tragikai eszméjének és tárgyának szabatos fogalmazásával ébresztik fel Bessenyei érdeklődését, hanem azzal is, hogy a jellemrajzra rávilágítanak. Úgy találják, hogy Bouscal három főalakja közül leggyengébb a Leonidasé: jelleme kemény, nincs benne gyéngéség; mikor Agis végét elmondják neki, meglepő nyugalommal hallgatja, néhány nem odavaló gondolatot röpít el. Milyen vonzóerővel hathatott Bessenyeire Agis jellemzése: „Az Agisről rajzolt kép mindvégig nagy és nemes (grand et noble), balsorsa (ses revers) nem rendíti meg szilárdságát. Mikor végső órájára készül, feleségére gondol, könnyeket ont.“ Úgy érzem, hogy Bessenyei lelkét leginkább az a rajz kapta meg, amelyet Guérin de Bouscal méltatói a nagy hős feleségéről festettek; „legszebbnek“ az ő szerepét látják, legnagyobb érdeklődést keltőnek is: „Ez az örökös könnyekre ítélte királyné mindig csak könnyörgőnek látszik; csak azzal foglalkozik, hogy az elnyomottnak fogja pártját.“ Előbb apjáért, majd uráért esdekel. A negyedik és ötödik felvonásról azt írják, hogy azokat az ő könnyörgései és rimánkodásai töltik meg azért, akit gyöngéden szeret és a sírig kísér (... quelle accompagne au tombeau)“.

Ámbár *La mort d'Agis* kivitelében nem látnak előkelő művészetet, verselését sem tekintik erősnek, megható helyzeteit, a pátoszt és a természetes érzelmeket javára írják.⁹

Bessenyei György lelkét megragadták a Guérin de Bouscal tragédiájából közzétett bőséges szemelvények is. *Agis tragédiájának* esztétikai fejtegetésekor módunkban lesz ezt megfigyelnünk. Ezúttal jobban érdeklő a kutatót egy másik serkentő erő: ez is Guérin de Bouscal-tól intett Bessenyei felé. A Parfaict testvérek bevezetésükben, láttuk, foglalkoznak a francia tragédiaíró *Cléomène*-jével is. Bouscal-nak ez a két tragédiája, mintegy közös erővel, még egy forrás: *Plutarchos felé igazítja Bessenyei figyelmét*. Forráskutatóink nem vetettek ügyet arra, hogy *Plutarchos Kleomènes-e Agis öz-*

⁹ A considérer cette Tragédie en gros le sujet en est triste & sans art, la versification faible, mais elle se sauve par des situations touchantes, par le pathétique & plus encore par beaucoup de sentimens, dont l'expression simple et naturelle est peut-être préférable à une tournure recherchée", 218. l.

vegyének, *Agiatis-nak történetével indul meg, Plutarchos Agis-ához és Kleoménes-éhez a francia költő juttatja el Besseyeit.*

2. Plutarchos és Besseyei.

A széles műveltségű, a bölcsészetben és a történetírásban egyaránt kiváló *Plutarchos* (46—120) nagy alkotásában, a *Párhuzamos életrajzok*-ban a legtöbbször egy-egy kiemelkedő görög és római hőst állít párhuzamba. Állásfoglalása nem bírálható. Vezérelve: az *Andacht zum Kleinen*, hogy Grimm-met idézzük, a *petits faits significatifs*, hogy Taine-nel szóljunk. Szereti az apró, sokszor epizódyszerű mozzanatok, mély megvilágítású jellemrajzokat szö ki belőlük. Igazsággal írja róla Hegedüs István, hogy a történet való alakjait erkölcsi hőökké avatja.¹ Babits Mihály azt vallja, hogy alig van lelkesítőbb olvasmány a *Párhuzamos életrajzok*nál: „Nagy emberekre emlékezni bizonyos korokban lelkesítőbb, mint az istenekre”.²

Valóban, *Plutarchos* lelkesedést tudott kelteni századokon át. Helyét *Dryden* a boldogabb napokban született elmék között látja, *Párhuzamos életrajzait* Reiske, Lessing barátja, *Aureus libellus*-ul dicsőíti, *Schiller* *Lotte*-nek magasztalva ír róla, *Jean Paul Titánjában* „a történetírás *Shakespeare*”-jéül tiszteli. Olyan ragyogó nevű festőket nyűgöz le, mint *Rubens*, *Poussin*, *Salvator Rosa*, *Breughel*, *Ingres*. Szóljunk-e még a halhatatlan szobrászról, *Thorwaldsen*-ről is?

Magyarországon a *Plutarchos*-t fordító *Janus Pannonius* epikai panegyrisét (*Panegyricus ad Jacobum Antonium Marcellum Venetum*) *Plutarchos* módjára emlékeztető párhuzamba állítással fejezi be.³

Kazinczy Ferenc Fogságom naplójában méltatlankodva írja: „Sőt már találtatott valaki, aki azt projektálta, hogy *Plutarchos* biographiái tiltassanak meg” (78. l.). *Rokonérzés*-sel ír *Kazinczy Plutarchos-ról* *Cserey Farkas*nak is 1810-ben, *Brutus*-szal és *Timoleon*-nal kapcsolatban.⁴ Ilyen tisztelő

¹ L. a *Heinrich Gusztáv* szerk. *Egyetemes irodalomtörténet* I. k.-ét, 653. l.

² *Az európai irodalom története*, I. k., 117—118. l.

³ *Janus Pannonius* 1456-ban *Montagná*-ban írja első *Plutarchos*-fordítása ajánlólevelét, a második *Plutarchos*-átültetését pedig 1457-ben. *Husztai József*nek az a feltevése, hogy ezek: iskolai pensemok. *Plutarchos*-t *Janus Pannonius*-szal mestere, *Guarino*, kedvelteti meg. Sok humanista fordítja latinra *Plutarchos*-t, *Guarino* is. Különben *Guarino* leveleiben sűrűn ír róla. *Janus Pannonius* 1467-ben *Mátyás királynak* ajánlja *Plutarchos*-fordítását: *Dicta regum et imperatorum* (1. *Husztai József Janus Pannonius*át, 151., 153., 158., 159., 204., 252. és 253. l.) —

⁴ *Level.* VIII. k., 149. l.

buzgalommal olvassák barátai is. Így Berzsényi Dániel.⁵ Döbrentei Gábor 1812-ben azt írja Kazinczynak, hogy grófi növendéke Plutarchos-t olvassa: „Tellsék el az ifjúnak láng szíve a'Nagy férfiakkal, s szomjuhozzék szép nagy cselekedetekre“.⁶ Kis János is elmerül Plutarchos-ban. A *Balaton mellett* című költeményében azt írja, hogy a tó parján szívesen olvassa Pindaros-t, a kor „főrangú“ költőit, másokat is:

Gibbon karján elmélkedve néztem,
Plutarchosból honunkba idéztem
Esní s kelní a nagy népeket,
Védelmünkre a nagy lelkeket.⁷

Plutarchos-nak a magyar írók előtt való népszerűségéről meggyőződhattünk, így a lehető legtermészetesebb az a feltevés, hogy Bessenyei is olvasta, de eredetiben *bizonyára nem*. Első pillanatra német közvetítésre gondolhatnánk, már azért is, mert német földön is megvolt Plutarchos tisztelete. Hatott Melanchton-ra, Zwingli-re, Hans Sachs-ra, Fischart-ra, Gessner-re, Svájcban még a világ egyik legkiválóbb pedagógusára, Pestalozzi-ra.⁸ Ezúttal csak az a bökkenő, hogy

⁵ *Level*. VIII. k., 4. l.

⁶ U. o. 10. k., 136. l. és IX. k., 322. l.

⁷ Kis János *Poétai Munkái*, kiadja Schédel Ferenc 1846. 98. l. — A Plutarchos-kultusz szempontjából figyelmet érdemel Hegedűs Sámuel *Poétai próbáiban* (1837) az *Óda a historiához*. A történelmet fáklának tekinti, mert felderíti a bűn titkos ösvényeit; leckét lehet hallgatni tőle:

Kedves buzgó ifjú! Kit
A' szép karakter lelkesít,
Jer a Plutarch házában,
Az Idő nagy maradványit
Lelkednek kedves példáit
Fel kapod szép rajzában (I. k., 108. l.)

⁸ L. Rudolf Hirzel *Plutarch-ját*. — Plutarchos irányt mutatott a fejedelmeknek is, valóságos *Fürstenspiegel*t szolgáltatott, a két ragyogó nevű pedagógust, Comeniust és Pestalozzit is megkapta. Comenius az akadémiai oktatásban a görög és a latin irodalom nagyjai sorában tisztes helyet juttat Plutarchos-nak (Fináczy Ernő: *Az újkori nevelés története*, 49. l.). A fiatal Pestalozzi 1765-ben meleg rokonérzéssel és lendülettel ír dolgozatot a reformokra törő *Agis*ről. A hatalom urai úgy érezték, hogy Pestalozzi őket akarta sújtani vele (Fináczy id. m., 238. l.). Waldapfel János szép tanulmányban foglalkozik vele (*Pestalozzi Agis-a Egy Phil. Közlöny*, 1928. 13—19. l.) Waldapfel rámutat arra, hogy Pestalozzi Plutarchos *Agis*-át követi, de sokkal színesebb, szónokiasabb, nyelve eláradó; hevíül a régi Spárta erkölceiért, a zsarnokgyűlölő *Agis* mindig szabadságról és egyenlőségről beszél; előadása alanyi, érzelmes és rétori, Bessenyei sokkal higgadtabb; Pestalozzi már itt mutatja a „majdani nagy, népet és emberiséget körülfogó, nevelő-filozófus oroszlánkörmeit“; a nép és az emberiség javára törekvő, hatalmas ösztöne már itt jelentkezik. Mély igazság van Hirzel megállapításában is: mint a régi világnak a szerencsétlen spártai király, úgy a maga korának Pestalozzi volt a reformátora (id. m. 155. l.).

ekkor még nem akadt Plutarchos-nak olyan német átültetése, amely Bessenyei lelkét megragadta volna. Nem így a francia irodalomban.

Erős a feltevésünk, hogy a magyar költő Amyot Jakab fordításában ismerkedett meg *Plutarchos*-szal. Amyot *Jakab* (1513—1593) bourges-i egyetemi tanár, majd auxerre-i püspök, a XVI. század francia irodalmának egyik legkimagaslóbb alakja. Plutarchos-nak két munkáját is lefordítja (*Vies des hommes illustres; Oeuvres morales*). Fordításaival, Amyot, Montaigne és Rabelais mellett, a XVI. század művészi francia prózájának megteremtője. Montaigne, egyénisége kedves közvetlenségével, ismeri el, hogy többedmagával bizonyára a tudatlanság mocsarában merül el, ha Amyot ki nem menti őket (*Essais*, II., 4.). Racine *Mithridate* Előszavában Plutarchos-ból Amyot szavai szerint idéz, s ezt jegyzi meg: „Olyan báj van ugyanis ennek a fordításnak régi stílusában, hogy modern nyelven, úgy hiszem, nem tudom utolérni”.⁹ Sévigné-né, La Bruyère, Fénelon, Vaugelas, Bayle, Montesquieu, az enciklopédisták, La Harpe és az Akadémia mélységes tisztelettel hódol Amyot Plutarchos-a előtt: a *Vies des hommes illustres* lebilincselte a lelkeket festői erejével, művészi naivsága üdeségével, írói készsége *lactea ubertásával*. Plutarchos *Párhuzamos életrajzainak* Amyot-tól való, a francia szellemi élet élite-karától kínálon-kínált átültetése bizonyára megerősítette Bessenyeinek. Guérin de Bouscal sugalmazta elhatározását: el kell mélyednie Plutarchos-ban, *Amyot mesterien fordított Plutarchos*-ában.¹⁰

⁹ *Oeuvres de Jean Racine, Mesnard* kritikai kiadásában III. k., 18. l.

¹⁰ Amyot olvasóihöz intézett Előszavában azt írja, hogy nemcsak gyümölcsöztetni, hanem tanítani is akart könyvével: „... qui plaist et profite, qui délecte et instruit ensemble.” A naiv, kellemes, könnyen folyó színes nyelvű fordítások, az átültetésben mutatkozó hibák ellenére is, olyan hódítást tettek, hogy Amyot-t a francia köztudat úgy tekint, mint a francia próza egyik megteremtőjét.

Rousseau és Roland-né Amyot Plutarchos-ában tanulmányozza a régi alkotmányokat. Ez a mű nem egy politikai eszméjükre hat sugalmazó erővel.

Nagyon tanulságos Amyot méltatóira is egy pillantást vetnünk. Bayle híres szótárában ezt írja róla: „On y trouve les plus beaux tours de notre langue & la plus heureuse économie des périodes” (*Lictionnaire historique et critique*, 5. kiadás, 1738, I. k. 182. l.). *Faguet Emil* arra utal, ha Amyot vét is a hűség ellen, valóságos csodát művel (*Histoire de la litt. fr.*, 1905, I. k., 332. l.). *Doumic René* abban a két mozzanatban látja Amyot jelentőségét, hogy közkeletivé tette Plutarchos-t és hogy a francia nyelvet új fordulatokkal gazdagította. (*Hist. de la litt. fr.*, 1905. 157. l.) *Nolhac*, a XVI. század szellemi életének egyik legmélyebb ismerője, azt írja, hogy az a rendszeres és modoros czofista, amilyenül az eredeti Plutarchos mutatkozik, Amyot fordításában naiv és bájos erkölcsi írónak enged helyet. (Bédier és Hazard *Hist. de la litt*

El kell mélyednie a *Vie des hommes illustres*-ben, mint ahogyan ezt előtte is, utána is annyi drámaíró cselekedte. Találónan írja Brunetiére Ferdinand *Histoire de la littérature française*-ében: mint amennyire az Ilias áll a görög tragédia-költészet élén, olyan életerővel indítják meg az Amyot-átültette Plutarchos-életrajzok a francia drámát. Valóban, a XVI. században Jodelle Plutarchos-ból meríti *Cleopâtre*-je, Grévin *Caesar halála* tárgyát. (A portugálok legnagyobb költőjét, Camoens-et is Plutarchos sugalmazza, amikor Seleucus szír király történetét önti drámába). A XVII. században sem csökken Amyot hatása. Hardy Spártában játszó *Scé diasát* ő szolgáltatja, Corneille Péter *Pompejus halálát*, Sertoriusát, *Agésilasát*, *Surénáját* is. Monime-ra *Mithridate*jában Amyot-Plutarchos tereli Racine figyelmét, mint Előszavában maga vallja: „Ügy látszik, Plutarchos-nak kedve telt abban, hogy leírja ennek a hercegnőnek szerencsétlenségét és érzelmeit. Ő adta nekem Monime gondolatát.” A XVIII. században élénk figyelemre méltó Voltaire, Bessenyei legtiszteltebb mestere: Amyot-Plutarchosból meríti *Catilináját*, *Julius Caesar-ját*, *Triumviratusát* (ezt Bessenyei le is fordítja). A népszerű Crébillon *Pyrrhusa*, a nagy Chénier András testvérének, Józsefnek *Timoléon*-ja és Cajus *Gracchusa*, Ponsard *Lukréciája* a maga vedrét Amyot Plutarchos-ának *eau de Jouvence*ába bocsátja le.¹¹

fr.-ben, I. kötet, 170. l.). Morçay írja *La Renaissance*-ban, hogy Amyot, Plutarchos-nak „francia híradója”, egyike a XVI. század legrokonszenvesebb embereinek, „valóságos breviariumot” szolgáltatott kortársainak, annak a lényegét, amit a régi irodalmakban kerestek (135. l.).

Jelentős munkát írt Amyot-ról *Brignières Amyot et les traducteurs français au XVI.-e siècle, 1851*. Még fontosabb Sturel Rezső könyve: *Jacques Amyot, traducteur des Vies parallèles de Plutarque (1909)*. Sturel gondosan vizsgálja a *Vies* különböző kiadásait és stílusát. Ebből a kítűnő filológiai módszerről tanúskodó könyvből megtudjuk, milyen lankadatlan munkával és kimeríthetetlen türelemmel dolgozott Amyot Plutarchos-fordításán.

¹¹ Amyot Plutarchos-fordítása eljui Shakespeare-hez is. North Tamás átültetésében. Okosan írja a francia *Mézières* szép Shakespeare-könyvében (*Shakespeare, ses critiques*, 1905) a nagy angol költő *Julius Caesar*járól, hogy az, ami Plutarchos életrészában a véletlen játéka, „az emberi szenvedélyek elkerülhetetlen következményé”-vé válik Shakespeare remekében (432. l.). Dowden, a kiváló Shakespeare-tudós, írja *Shakespeare, his mind, his art*jában, hogy az a két munka, amely a költőnek a legbőségesebb anyagot szolgáltatta művésze felépítésében: Holinshed *Kronikája* és Plutarchos *Életrajzai*: anyagukat tisztelő gondal (with reverent care) dolgozta fel (1906, 13. kiad., 276. l.). *Sebestyén Károly* azt fejtegeti, ha csak teheti Shakespeare, tragédiáiba beilleszti Plutarchos minden szavát; különben a Plutarchos-ból merített anyagot „saját lelke kohójába” öntötte (*Shakespeare és az angol renaissance*, 76–78. l.). Nagyon jelentős, a kérdést lényegében megvilágító munka még a francia Stapfer Pálé: *Shakespeare et l'antiquité*. Shakespeare egyik

Guérin de Bouscal Bessenyeit nemcsak ráébreszti Plutarchos-ra, hanem szinte kézenfogva vezeti el Amyot-hoz. Érzését iránta Corneille, Racine és Voltaire még melegebbre pezsdíti. De másik kérdés is felbukkan: filológiai módszerrel is tudjuk-e igazolni Plutarchos hatását? Fontos jelenség ez, mert ha ezen a szilárdabb alapon is helytáll a bizonyítás, a Gottschèd-hatás elmélete kártyavárként omlik össze.

Agis tragédiája V. felvonásának 6. jelenetében a haladóklo Agis egyik karját felemeli, Agiaris vállára teszi, majd ezt mondja neki:

Agiaris válassz magadnak új férjet,
S engeszteld meg hozzá a haragos eget.

Agiaris keservében Agis árnyéka megjelenik búslakodó hitvesének. Mikor a „dicsőült“ vitéztől kérdezi, mit kíván tőle, ezt feleli:

Győzd-meg sok kinodat, az élökhöz menj fel,
S bosszuld meg halálom választott férjeddél.
Ezt kívánja Lelkem Örök hívségedtől,
Ne állj-el, ha tisztelsz, soha beszédemtől.

Ennek a mozzanatnak Gottesched-nél nyoma sincs. Az a lehetőség, hogy Agiaris eldobja az özvegyi fátyolt, Gottesched-nél fel sem villan, annál szembezőköbb Plutarchos művében, de nem Agis, hanem Kleomenes életrajzában. A Parfaict testvérek drámatörténeti munkájában Guérin de Bouscal *Cleomène*-mélátása Plutarchos *Kleomenes*-e felé is élesztgette Bessenyei érdeklődését.

Plutarchos a *Kleomenes*-életrajzot azzal kezdi, hogy Agiatis, Agis özvegye, másodszor is férjhez megy. Agis halála után Leonidas szerette volna kézrekeríteni Agis öcscsét, Archidamost, de ez elmenekült; erre Agis özvegyét, Agiatist, hurcoltatja el hazulról, újszülött fiával együtt; Agiatist erőszakkal összeházasította fiával, Kleomenes-szel. Agiatis atyjától nagy vagyont örökölt, „bájaira, szépségére pedig jóval fölötte állt a többi hellén nőnek, egészen szelid természettel bírt“. Agiatis könyörgött, ne kényszerítsék erre a házasságra, végre mégis engedett. Noha Leonidas-t mindig gyűlölte, Kleomenes-nek jó és szerető felesége lett. Kleomenes kezdettől fogva szerette Agiatist, „osztozott nejének Agis

legmélyebben látó méltatója, *Raleigh Valter*, írja, hogy a *Párhuzamos életrajzokban*, „minden kor e könyvében“, Shakespeare a világtörténelem legragyogóbb lapjaira talált, nagy tettek nemes elbeszélésére, nagy jellemekre; hatását még Hamlet Horatio-jának szavaiban is érzi; nemcsak tárgyakat szolgáltatott neki, képzetét is megragadta, gondolatait is lebéklýozta (*Shakespeare*, 76—79., 83., 192., 197. Akadémia).

iránt érzett kegyeletében és bánatos visszaemlékezésében, annyira, hogy gyakran elkérdezgette a történeteket és feszült figyelemmel hallgatta, mikor elbeszélte neki Agis terveit és vállalkozásait. Plutarchos a *Kleomenes*-életrajzban Agiatis-ról még egy helyen ír meleg rokonérzéssel: egy balul kiütött hadjárata után Lakedemonia-ból küldöttek érkeznek Kleomenes-hez; hírül adják neki, hogy felesége elhunyt. A hír megrendíti.¹² Ez az egy mozzanat is a *factum loquitur* póre igazságának súlyos erejével dönti le a régi tanítást. Az esztétikai fejtegetés fonalán megmutatkozik majd az is, hogy Bessenyei alakító, lelkiekkel szívesen bibelődő költő módján fordítja a maga javára azt, amit Plutarchos-ban talált.

ELEK OSZKÁR.

¹² Plutarchos *Kleomenes*-ének Agiaris-áról Rózsa Géza mitsem tudva, fiatalos önbizalom sugallotta, apodiktikus határozottsággal írja: „Bessenyei drámájának semmi köze sincs magához Plutarchos-hoz, hanem igenis Plutarchos elbeszélésének egy olyan szabad átdolgozásához, amelyben Agis mint Leonidas minisztere szerepel...” (id. m. 49. l.).